

Ә.Жүнісбек

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор
Алматы қаласы, Қазақстан

ОРТАҚ ТҮРІК ЛАТЫН ӘЛІПБИ ЖАЙЛЫ (ortaқ türük latin әліpbiyi jaylı)

Аннотация. Түрік тілдерінің жазуын бірегейлендіру өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Ортақ түрік әліпбиі түрік халықтарының басын біріктіретін ұтымды амал болып табылады. Түрік (түркі) халықтарының қазіргі әліпбиі латын, кирилл және араб графикаларына негізделіп келе жатқан көптекті жазу болып отыр. Соның нәтижесінде дыбыс құрылымының жақындығы мен туыстығына қарамай, түрік тілдерінің әліпбиі және оның орфографиялық үлгісі бір-бірінен өте алшақ жатыр. Осыған байланыста мақалада түрік халықтарының жазуын бірегейлендіру мәселесіне арналған және оны іске асырудың жолы ұсынылып, таратып көрсетеміз.

Мақала түрік халықтарының жазуын бірегейлендіру мәселесіне арналған және оны іске асырудың жолы ұсынылады. Ғылыми (теориялық) негіздемесі орнықты әліпби арқылы ғана бүкіл түрік жұртына оқылым/айтылымы түсінікті ортақ мәтін қалыптасады. Ол үшін әр тілдің ғалымдары әліпби өрнектерін бірыңғай белгілеп отыру керек. Төменде осыған байланысты сөз қозғайтын боламыз.

Тірек сөздер: ортақ әліпби, әріп, дыбыс, артикуляция, перцепция, көптекті, орфоэпия.

А.Жунисбек

Главный научный сотрудник Института языкознания
им. А.Байтұрсынова, доктор филологических наук, профессор
Алматы, Казахстан

ОБ ОБЩЕМ ТЮРКСКОМ ЛАТИНСКОМ АЛФАВИТЕ

Аннотация. Один из самых актуальных вопросов – это унификация тюркских языков. Общий тюркский алфавит – рациональный способ объединения тюркских народов. Современная графика тюркских народов основана на латинице, кириллице и арабской графике, и отличается многообразием. В результате, несмотря на близость и родство звуковой структуры, алфавиты тюркских языков и их орфография сильно отличаются друг от друга.

В статье обсуждается проблема унификации письма тюркских народов и предлагаются пути ее решения. Научно (теоретически) обоснован тот факт, что только через устойчивый алфавит формируется общее текстовое пространство, понятное в плане чтения/произношения всем тюркским народам. С этой целью лингвисты, специализирующиеся на изучении разных языков, должны прийти к согласию относительно унификации алфавитных систем.

Ключевые слова: общий алфавит, буква, звук, артикуляция, перцепция, многообразие, орфоэпия.

A.Zhunisbek

Chief Researcher of the Institute of Linguistics named after A.Baitursynov,
Doctor of Philology, Professor
Almaty, Kazakhstan

ABOUT THE COMMON TURKIC LATIN ALPHABET

Annotation: One of the most pressing issues is the unification of the Turkic languages. The common Turkic alphabet is a rational way of uniting the Turkic peoples. Modern graphic systems of the Turkic peoples are based on Latin, Cyrillic and Arabic graphics, and they are diverse. As a result, despite the proximity and kinship of the sound structure, the alphabets of the Turkic languages and their orthography are very different from each other.

The article raises the problem of unifying the writing of the Turkic peoples and suggests the ways to solve it. It is scientifically (theoretically) justified that only through a stable alphabet, the common textual space is formed that is understandable in terms of reading/pronunciation for all Turkic peoples. For this purpose, linguists who specialize in studying different languages must agree on the unification of alphabetic systems.

Keywords: common alphabet, letter, sound, articulation, perception, variety, orthoepy.

Түрік (түркі) халықтарының қазіргі әліпбиі латын, кирилл және араб графикаларына негізделіп келе жатқан *көптекті* жазу болып отыр. Соның нәтижесінде дыбыс құрылымының жақындығы мен туыстығына қарамай, түрік тілдерінің әліпбиі және оның орфографиялық үлгісі бір-бірінен өте алшақ жатыр. Ендеше, **түрік тілдерінің жазуын бірегейлендіру** өзекті (актуал) мәселелердің бірі болып отыр. Ортақ түрік ӘЛШБИИ түрік халықтарының **басын біріктіретін** ұтымды амал болып табылады.

Ғылыми (теориялық) негіздемесі орнықты әліпби арқылы ғана бүкіл түрік жұртына оқылм/айтылымы түсінікті ортақ мәтін қалыптасады. Ол үшін әр тілдің ғалымдары әліпби өрнектерін бірыңғай белгілеп отыру керек.

Бірінші кезекте, түрік лингвистикасының (фонетикасының) негізгі ұстанымдары «европаөзімшіл» (европацентризм) ықпалынан тазартылуы тиіс. Өйткені осы күнге дейін, өкінішке орай, әсіресе бұрынғы кеңес (Совет одағы) қарамағында болған түрік мемлекеттері жазу мәселесінде орыс тілінің әліпбиі мен еміле-ережерінің ықпалынан шыға алмай отыр. Түрік тілдерінің әліпбиін үйлестіруге кедергі болып отырған да осындай қайшылықтар. Сөйтіп дыбыс түрлерінің бір-біріне жақындығы мен ұқсатығына қарамай түрік әліпбилері өзара үйлеспей жатыр. Үйлеспеушілік әліпби құрамындағы таңба (әріп) саны мен ортақ бір дыбысты әртүрлі белгілегеннен байқалады [1].

Түрік дыбыстарын өзара үйлестіре талдауға негіз болатын теориялық ұстаным керек. Ондай ұстаным түрік тілдерінің іргелі (фундаментал) заңдылығы сингармонизм (үндесім) болып табылады. Үндесім теориясының нәтижесінде айтылым (орфоэпия) мен жазылым (орфография) өзара үйлесімін табады.

Біздің ойымызша түрік тілдері үшін «бір дыбыс – бір әріп» болып белгіленген әліпби дұрыс әліпби. Сонда «Бір дыбыс – бір әріп» ұстанымына орай әрбір әріптің бір ғана оқылым (айтылым) үлгісі болады.

Түрік жазуына қатысты 1991-1993 жылдары әртүрлі деңгейде өткен жиындардың нәтижесінде тәуелсіз түрік мемлекеттері 34 таңбадан тұратын ОРТАҚ ӘЛІПБИ үлгісін ұсынды (түпнұсқадағы құранды **Ŋ ŋ** таңбасын жазуға ыңғайлы **Ŋ ŋ** таңбасымен алмастырдық). Әрі қарай осы әліпби үлгісін пайдаланамыз.

**Aa, Əə, Bb, Cc, Çç, Dd, Ee, Ff, Gg, Ğğ,
Hh, İ, İi, Jj, Kk, Qq, Ll, Mm, Nn, Ŋŋ,
Oo, Öö, Pp, Rr, Ss, Şş, Tt, Uu, Üü, Vv,
Ww, Xx, Yy, Zz**

Мұндағы мақсат – егер түрік мемлекеттері латын графикасын қабылдайтын болса, онда қажет әріптерді осы 34 таңбаның ішінен алғаны жөн. Сонда түрік халықтарының жазуы бір ізге түседі (бірегейленеді). Әрине, сөздің айтылымы (оқылымы) әр ұлттың өз тіліне тән әртүрлі бола береді, бірақ сөздің графикалық бейнесі (суреті) барша түрікке таныс болады. Сөйтіп ортақ мәтін қалыптасады, бірінің жазғанын екіншісі оқи беретін болады.

Мысал ретінде қазақ ҰЛГТЫҚ әліпбиінің қалай жасалғанына тоқталайық.

Бірінші кезекте қазақ тілінің төл дыбыс құрамы (состав) мен жүйесі (система) дұрыс анықталуы керек. Төменде дауысты және дауыссыз дыбыстардың жіктелім кестелері беріліп отыр (1, 2-кестелер).

1-кесте. Қазақ тілі дауысты дыбыстарының жіктелімі

дауысты дыбыстар		тілдің тік қалпы	жасалу орны			
			тіл ортасы		тіл арты	
			езулік	еріндік	езулік	еріндік
құрамы жалаң	ашық	ə/ä		a		
	қысаң	i	ü	ı	u	
	құранды	e	ö		o	

2-кесте. Қазақ тілі дауыссыз дыбыстарының жіктелімі

	жасалу тәсілі	дауыс қатысы	жасалу орны			
			ерін-ерін	тіл ұшы	тіл ортасы	тілшік
тоғысыңқы	қатаң	p	t	k	q	
	ұяң	b	d	g	ğ	
	үнді	m	n	(ŋ)	ŋ	
жуысыңқы	қатаң		ʃ			
	ұяң					
	үнді			(y)	y	
	жинақы	қатаң		s		
		ұяң		z		
	діріл	үнді		w		
				r		
			l			
жабысыңқы	ұяң		j			

Әр дыбыс өзінің жасалым (артикуляция), естілім (перцепция) айырым белгілеріне (дифференциальные признаки) қарай өз ұясына орналасқан. Кестелер төл дыбыстарымыздың құрамы мен олардың жүйесін көрнекі көрсетіп тұр. Мұның сыртынан қазақтың дауысты/дауыссыз дыбысын іздеп әуре болмау керек [2].

Латын әліпбиінің таңбалары (әріптері) осы айырым белгілерге лайық халықаралық үлгіде (Халықаралық Фонетикалық Әліпби – ХФӘ) таңдалып алынған.

Ендеше қазақ тілінің төл дыбыс құрамын анықтап, жүйесін сипаттап алып барып латын әліпбиін құрастыруға көшу керек. Жүйелі ӘЛШБИ сонда ғана шығады

Осы кестелерде көрсетілген қазақ тілінің дауысты/дауыссыз дыбыстарынан басқа қазақ тілінің дыбысы жоқ, іздемеу де керек. Кестеде орны табылмаған дыбыс қазақ тілінің дыбысы емес.

Кестеден көрініп тұрғандай, қазақ тілінде 9 дауысты дыбыс, 17(19) дауыссыз дыбыс бар. Бар болғаны 26 (28) төл дыбыс. Қазақ тілінің төл дыбыстарының таңбалары ортақ түрік әліпбиінің ішінен толық табылып тұр.

ОРТАҚ ӘЛШБИДІҢ құрамынан алынған қазақ әліпбиін «Ұлттық әліпби» деп атадық.

Қазақ ұлттық латын әліпбиі
**Aa, Әә, Bb, Dd, Ğğ, Gg, Ee,
Jj, Zz, Yy, Kk, Qq, Ll, Mm, Nn, Dң,
Oo, Öö, Pp, Rr, Ss, Tt, Uu, Üü,
Ww, Iı, İi, Şş,**

ОРТАҚ ӘЛШБИ үлгісі кез-келген түрік тілінің әліпбиін құрастыруға толық жетіп жатыр. Әрине бірлі-жарым бірегей (уникал) дыбыстар болып қалары сөзсіз, ондай жағдайда таңбаны сол тілдің мамандары өзінше шешіп, ерекше таңба (әріп) барын ескертіп отырсын.

Тәжірибе көрсеткендей, ОРТАҚ ӘЛШБИДІҢ жазылуы мен оқылуын тез үйреніп, тез менгеріп кетуге болады. Төменде «Ұлттық әліпби» бойынша терілген қысқаша мәтін үзінділерін келтіріп отырмыз, әркім өзі көз жүгіртіп көрсін.

Бір дыбысты бірнеше (екі-үш) таңбамен белгілеу әлеми жазу тәжірибесінде бар. Ал бір таңбамен бірнеше дыбыс және дыбыс тіркесін белгілеу, өкінішке орай, тек қазақ тіліне ғана тән.

Тағы да ғылыми негізге жүгінетін болсақ, Халықаралық Фонетикалық Әліпби (ХФӘ немесе МФА – Международный Фонетический Алфавит) үлгісі бойынша әрбір дауысты/дауыссыз дыбыстың, өзінің жасалымына (артикуляциясына) лайық, латынның әліпби таңбасы алынады. Таңба (әріп) таңдау дыбыс жасалымына (артикуляциясына) тікелей байланысты [3].

Өкінішке орай, қазақтың жазу тарихында бірде дауысты, бірде дауыссыз болып, алдамшы күн кешіп келе жатқан ақиқат «й», «у» дыбыстарымыздың ақиқат [w], [y] таңбаларына дүркін-дүркін ұсынылып келе жатқан латын негізіндегі әліпбиімізден де орын табылмады. Енді қашан және қай ұрпақ оны осы бір шала жансар әліпбиі тамұғынан аршып ала алар екен, әлде біздің көз алдымызда өшіп құрдымға кете береді ме? Келер ұрпаққа аманат етіп қалдыруға да дәрменіміздің келмегені ғой.

Қорыта келіп, мынадай ұсыныс жасағымыз келіп отыр. Түрік мемлекеттері әрқайсысы өз әліпбиін өзінше қабылдап кетіп барады, тағы да кирилл кезіндегідей бірінің жазуын екіншісі түсінбейтін болды. Жарайды, әр мемлекет өз әліпбиіне

ие бола берсін, оған қарсыласар шама жоқ. Бірақ жоғарыдағы ортақ ӘЛПБИДИ пайдаланып, ортақ гәзет, мүмкін жорнал шығара алсақ. Түрік халықтарының бәрінің ауыз әдебиетінен, көркем шығармалардан, балаларға арналған еңбектерден шағын-шағын үзінділер, ұлы тұлғалар жайлы танымдық деректер жарияланып отырар еді. Бұған әрине алдымен тілі түрік тілдерінің бірінде шыққан түрік жұртының зиялы өкілдері атсалысу керек болады. Басылым мәтінін ешбір түрік жатсынбайтын болады.

Осындай ойтастар ұсыныс бар екенін ескере жүріңіздер.

QOSIMŞA ÖRNEKTER

ABAY JOLI

Üş күndik joldıñ bügingi soñğı künine bala şäkirt barın saldı. Qorıqtan küñ şığa atqa mineyik dep asıqqan-dı. Bunı qaladan alıp qaytqalı barğan aǵayını Baytastı da tañ atar-atpasta özi oyatıp turǵızıp edi. Küñ uzın attan da tüspey, özge жүргіншilerden oq boyı alda otırǵan. Key-keyde özine tanıс Көкүйirim men Buratiygen, Taqırbulaq sıyaqtı qonus-qudıqtardıñ tus-tusına kelgende bala oqşaw şıǵıp, astındaǵı jaraw qula bestisin aǵızıp-aǵızıp ta aladı.

– Mina balanıñ awılǵa asıǵuwın-ay!

Üzindi

N. Nazarbayev

1. ATQA MİNÜW MÄDENİYETİ

Atqa minüw мәdeniyeti men jılqı şaruwaşılıǵı jer жүzine Ulı daladan taraǵanı tariyqtan belgili. Elimizdiñ soltıstik öñirindegi eneolit дәwirine tiyesili «Botay» qonısında жүrgizilgen qazba jumıstarı jılqıñıñ tuñǵuş ret qazirgi Qazaqstan awmaǵında qolǵa üyretilgenin дәlelledi. Jılqını qolǵa üyretiw arqılı bizdiñ babalarımız öz дәwirinde adam aytqısız üstemdikke iye boldı. Al jaqandıq awqımda alsaq, şaruwaşılıq pen әskeriy saladaǵı teñdessiz revolyutcyyaǵa jol aştı. Jılqıñıñ qolǵa üyretilüwi atqa minüw мәdeniyetiniñ de negizin qaladı. Bes qaruwın asınǵan salt attı sarbaz aybarlı köşpendiler imperyaları tariyq saqmısına şıqqan дәwirдиñ simvolına aynaldı. Tuw ustaǵan salt attı jawıngerдиñ bey-nesi - batırlar zamanınıñ eñ tanımал embleması, sonımen qatar attı әskerдиñ payda boluwına baylanıstı qalıptasqan köşpendiler әlemi «mәdeniy kodınıñ ay-rıqşa elementi. Avtokölik qozǵaltqıstarıñıñ quwatı әli күнге deyin attıñ küşimen öleşenedi. Bul дәstür – jer жүzinde salt attılar üstemdik qurǵan ulı дәwirge degen qurmettiñ belgisi. Biz әlemniñ barlıq түkpirine ejelgi qazaq jerinen taraǵan osınaw ulı tekhnolo-gyalıq revolyutcyanıñ jemisin adamzat balası XIX ǵasırǵa deyin paydalanıp kelgenin umıtpawǵa tiyispiz. Qazirgi kiyim ülgisiniñ bazalıq komponentteri Dala örkeniyetiniñ erte kezеñinen tamır tartadı. Atqa minüw мәdeniyeti salt attı jawıngerдиñ iqsam kiyim ülgisin дүniyege әkeldi. At üstinde жүrgende mǵaylı boluwı üşin babalarımız alǵaş ret kiyimdi üstiñgi jәne astıñǵı dep ekige bölди. Osılayşa kәdimgi şalbardiñ alǵaşqı nusqası payda boldı. Bul salt attı adamdardiñ at qulaǵında oynawına, urıs kezinde erkin qıymıldawına мүmkindik berди. Dala turǵındarı triden, kiyizden, kendir men жүnnen, kenepтен şalbar tiktі. Sodan beri mıñdaǵan jil öitse de, kiyimniñ osı түri özgere qoymadı. Qazba jumıstarı kezinde tabılǵan köne şal-barlardıñ eş ayırması joq. Sonımen qatar бүgingi etikterдиñ barlıq түri köşpendiler atqa mingende kiygen jumsaq ökşeli saptama etiktiñ «muragerleri» ekeni belgili. At üstinde жүrgen köşpendiler taqımına basqan

səyğüligine neğurlım erkin minip jürüwi үшін biyik er-turman men üzeңgini oylap taptı. Bul jañalıq salt attı adamnıñ at üstinde qaqqan qazıqtay mıǵım otıruwına, qolındaǵı qaruwın eş qıyndıqsız jöne neğurlım tiyimdi qolda-nuwına mümkindik berdi. Babalarımız şapqan atnıñ üstinen sadaq tartıwdı barınşa jetildirdi. Soǵan baylanıstı qaruwdıñ qurılımı da özgerip, kürdeli, ıñǵaylı әri quwattı bola tüsti. Masaǵına qawırsın taǵılıp, metalmen uştalǵan jebe beren sawıttı tesip ötetin köbebuzarǵa aynaldı. Qazaqstan awmaǵında ömir sürgen türki taypaları oylap tapqan taǵı bir teqnołgıyalıq jañalıq - qılış. Onıñ oqtay tüziw nemese iyilgen jüzi – erekşe belgisi. Bul qaruw eñ mañızdı әri keñ taralǵan soǵıs quralına aynaldı. Sarbaz ben onıñ mingen atnı qorǵawǵa arnalǵan sawıttı da alǵaş ret babalarımız jasaǵan. Ewrazya köşpendileriniñ ayrıqşa mañız-dı jañalıǵına balanǵan muzday temir qursanǵan attı әsker osılayşa payda boldı. Otı qaruw payda bolıp, jappay qoldanısqı engenge deyin attı әskerdiñ damuwı bizdiñ dwirimizge deyingi I mıñıldıq pen bizdiñ дәwirimizdiñ I ǵasırı arasında köşpendilerdiñ uzaq uwaqtı boyı burın-soñdı bolmaǵan jawın-gerlik üstemdik ornatuwın qamtamasız etken jasaqtıñ erekşe türi - aybarlı attı әskerdiñ qalıptasuwına ıqpallı etti.

2. ULI DALADAGI EJELGI METALLURGYA

Metall öndirüwdiñ amal-tәsilderin tabuw tariyqtıñ jaña kezeңine jol aşıp, adamzat damuwınıñ barısın tübegeyli özgeretti. San aluwan metall kenderine bay qazaq jeri – metallurgya payda bolǵan alǵaşqı ortalıqtardıñ biri. Ejelgi zamanda-aq Qazaqstannıñ Ortalıq, Coltüstik jöne Şıǵıs aymaqtarında taw-ken öndirisiniñ oşaqtarı payda bolıp, qola, mıs, mırsı, temir, kúmis pen altın qorıtpaları alına bastadı. Ata-babalarımız jaña, neğurlım berik metaldar öndirüw isin damıtıp, olardıñ jedel teqnołgıyalıq ilgerilewine jol aştı. Qazba jumıstarı barısında tabılǵan metall qoritatin peşter men qoldan jasalǵan әsekey buyımdarı, ejelgi дәwirdiñ turmıstıq zattarı men qaruw-jaraqtarı bul tuwralı tereñnen sır şertedi. Osınıñ bәri ejelgi zamandarda bizdiñ jerimizdegi dala örkeniyeti teqnołgıyalıq turǵıdan qanşalıqtı qarqındı damıǵannı körsetedi.

3. AÑ STILI

Bizdiñ ata-babalarımız qorşaǵan ortamen etene ömir sürip, özderin tabıyǵattıñ ajıramas bölsegi sanaǵan. Bul bastı turmıs qaǵıydattı Ulı dalanı mekendegen qalıqtardıñ duniye tanımı men qundılıqtarın qalıptastırdı. Öz jazuwı men mipologyası bar Qazaqstannıñ ejelgi turǵındarınıñ ozıq мәdeniyeti boldı. Olardıñ murasınıñ jarqın körinisi, körkem bolmısı men ruwqanıy baylıǵınıñ ayşıqtı belgisi – «añ stili» öneri. Januwarlar beynesin turmısta paydalanuw adam men tabıyǵattıñ özara baylanısınıñ simbolına balanıp, köşpendilerdiñ ruwqanıy baǵdarın ayqındap otırǵan. Olar jirtqıstardıñ, negizinen mısıq tuqımdas ańdardıñ süwretin köbirek qoldanǵan. Egemen Qazaqstannıñ simbolarınıñ biri – jergilikti januwarlar әleminde siyrek kezdesetin turpatı tekti qar barısı ekeni kezdeysoq emes. Bul rette, añ stili babalarımızdıñ ayrıqşa joǵarı öndiristik tәjiriybesi bolǵannı körsetedi. Olar oyuwlap keskindewdi, metalmen jumıs istewdiñ teqnikasın, sonıñ işinde, mıs pen qoladan balqımalar jasawdıñ jöne quymalar quyuwdıñ, jayma altın dayındawdıñ kürdeli әdisterin jaqsı menşergen. Jalpı, «añ stili» penomeni әlemdik önerdegi biyik belesterdiñ biri sanaladı.

4. ALTIN ADAM

Bizdiñ tüp-tamırımızǵa jañaşa közqaraspen qarawǵa jol aşıp, әlemdik ǵılım үшін sensatcya sanalǵan jañalıq – 1969 jılı Qazaqstannıñ Esik qorǵanнан tabılǵan, öneratanuwşı ǵalımdar arasında «qazaqstandıq Tutanqamona» degen atqa iye bolǵan «Altın adam». Bul jawınger talay tılsım qupıyanıñ betin aştı. Bizdiñ babalarımız әli künge deyin öziniñ asqan körkemdigimen tamsandıratın asa joǵarı deñgeydegi körkem duniyeler jasaǵan. Jawıngerdiñ altınмен aptalǵan kiyimderi ejelgi шеберлердиñ altın öñdew teqnikasın

jaqsı mengergenin ańǵartadı. Sonımen birge bul jańalıq Dala örkeniyetiniń zor quwatı men estetikasını aýgıleytin bay mipologyanı paş etti. Dala qalqı öz kösemderin osılaysa ulıqtap, onıń mǵrtebesin kún sekildı qudiret deńgeyine kóterip asqaq-tatqan. Qorındaǵı sǵn-saltanattı jasaw-jabdıqtar ejelgi babalarımızdıń zıyatkerlik dǵstúrlerinen de mol qabar beredi. Jawıngerdiń janman tabılǵan kúmis keselerdiń birinde oyıp jazılǵan tańbalar bar. Bul - Ortalıq Aziya awmaǵıman burın-sońdı tabılǵan jazuw atawlınıń işindegi eń kónesi.

5.TÜRKI ÖLEMİNİD BESİGİ Qazaqtardıń jne Ewrazıyanıń basqa da qalıqtarınıń tariyqında Altaydıń alar ornı erekşe. Osmaw asqar tawlar ğasırlar boyı Qazaqstan jeriniń tǵji ğana emes, külli türki óleminıń besigi sanaladı. Dǵl osı öñirde bizdiń dǵwirimizdiń I mıńjıldıǵınıń orta şeninde Türki dúnıyesi payda bolıp, Ulı dala tósinde jańa kezeń bastaldı. Tariyq pen geograpıya türki memleketteri men ulı köşpendiler imperyaları sabaqtastıǵınıń ayrıqşa modelin qalıptastırdı. Bul memleketter uzaq uwaqıt boyı birin-biri almastırıp, orta ğasır-daǵı Qazaqsannıń ekonomikalıq, sayasıy jǵne mǵdeniy ömirinde öşpes izin qal-dırdı. Orasan zor keńistikti iygere bilgen türkiler ulanǵayır dalada köşpeli jǵne otırıqşı örkeniyettiń özindik örneǵin qalıptastırıp, öner men ğılımnıń jǵne әlemdik sawdanıń ortalıǵına aynalǵan ortaǵasırılıq qalalardıń ğüldenüwine jol aştı. Mǵselen, orta ğasırdaǵı Otrar qalası әlemdik örkeniyettiń ulı oysıldarınıń biri – Öbüw Nasır Әl-Parabıydi dúnıyege әkelse, türki qalıqtarınıń ruwqanıy köşbasşılarınıń biri Qoja Aqımet Yasawı Türkistan qalasında ömir sürip, ilim taratqan.

6.ULI JIBEK JOLI

Elimizdiń geograpıyalıq turǵıdan utımdı, yaǵnıy Ewrazıya qurılıǵınıń kindiginde ornalasuwı ejelden әrtürlı memleketter men örkeniyetter arasında tranzittik «dǵlizderdiń» payda boluwına septigin tiygizdi. Bizdiń dǵwirimizden bastap bul qurılıq joldarı Ülken Ewrazıyanıń Şıǵısı men Batısı, Soltüstigi men Oñtüstigi arasındaǵı sawda jǵne mǵdeniyet salasındaǵı bayla-nıstardıń transkontinentaldı jelisine - Ulı Jibek jolı jüyesine aynaldı. Bul jol qalıqtar arasındaǵı jaqandıq özara tawar aynalıwı men zıyatkerlik intımaqtastıqtıń qalıptasıp, damuwı üşin ornıqtı platporma boldı. Kerüwen joldarın minsiz uyım-dastırıp, qawipsizdigin qamtamasız etken Ulı dala qalqı ejelgi jǵne orta ğasırlar-daǵı asa mańızdı sawda qatnasınıń bastı dǵnekeri sanaldı. Dala beldewi Qıtay, Ündi, Parsı, Jerorta tenjizi, Tayaw Şıǵıs jǵne slabyan örkeniyetterin baylanıstırdı. Alǵaş payda bolǵan sǵtten bastap, Ulı Jibek jolı kartası, negizinen Türk imperyalarınıń awmaǵın qamtıdı. Ortalıq Ewrazıyada türkiler üstemdik qurǵan kezeńde Ulı Jibek jolı ğüldenüw şegine jetip, qalıqaralıq awqımda ekonomikanı örkendetüwge jǵne mǵdeniyetti damıtıwǵa septigin tiygizdi.

7.QAZAQSTAN – ALMA MEN QIZǴALDAQTIID OTANI

Asqaq Alatawdıń bawrayı alma men qızǵaldaqtıń «tariyqıy otanı» ekeni ğılımnıy turǵıdan dǵleldengen. Qarapayım, biraq бүkil әlem üşin özindik mǵn-mańızdı zor bul ösimdikter osı jerde бүr jarıp, jer jüzine taralǵan. Qazaqstan qazır de әlemdegi alma atawlınıń arǵı atası - Sibers almasınıń otanı sanaladı. Dǵl osı tuqım eń köp taralǵan jemisti әlemge tartıw etti. Bǵrimiz biletin alma – bizde-ǵi almanıń genetikalıq bir türi. Ol Qazaqstan awmaǵındaǵı İle Alatawı bawrayman Ulı Jibek jolınıń köne baǵıtı arqılı alǵaşqıda Jerorta tenjizine, keyinnen бүkil әlemge taralǵan. Osı tanımal jemistiń tereń tariyqınıń simbolı retinde elimizdiń oñtüstiginde eń әsem qalalardıń biri Almatı dep ataladı. Qazaqstan awmaǵında Şuw, İle tawlarınıń eteginen әli künge deyin jergilikti ösimdikter әleminıń jawqarı sanalatın Regel qızǵaldaqtarın bas-tapqı kúyinde kezdestirüwge boladı. Bul әsem ösimdikter bizdiń jerimizde Tıan-Şan tawlarınıń etegi men şöleyt dalanıń tüyiser tusında payda bolǵan. Qazaq

topırağındaғы osınaw qarapayım, sonday-aq erekşe gülder öz әdemiligimen көртеgen қалықтн жүрегін jawlap, birtindep бүkil әлемge taradı. Бүгінде jer жүзінде қызғалдақтн 3 мнннан astam түri bar, olardıң basım көпşiligi – bizdiң dala қызғалдағынн «urpaғы». Qazir Qazaqstanda қызғалдақтн 35 түri өседi.

F. Veysallı

Әzirbayjan

Sonrakı illerdә mән elmimizin aғsaqqalı, hörmәtli Aғamusa müәllimlә tez-tez tәmasda olmuşam, ona heyranlıғımı gızlәdә bilmәmişәм. Onun tәmkini, dillә baғlı dәрin мәntiqi ümumilәshmәlerini hәр zaman hiss etmişәм. Heç yadımdan çıxmaz, mәnim aspirantlarımdan biri onun rәhbәрlik etdiyi, AMEA-nın Dilçilik Institutundakı Müdafie Şurasında doktorluq dissertasiyasını imüdafie edirdi. Bir neçә germanist kimi mәni dә birdәfәlik müdafie şurasına üzv salmışdı Aғamusa müәllim. Müdafie başladı, prosedur мәsәләler qurtardı, opponentler çıxış elәdi, sonra müzakirә başladı. Mән söz alıb çıxış etdim. Görünür, mәnim çıxışım akademik A. Axundovun xoşuna gәlmışdi. Fasilәdә yaxınlaşıb hal-әhval tutanda dedi ki, özünü çox yormA. Sән elәyә bildiklerini etmişән. Özündән muğayat ol. Mән minnәtdarlıғımı bildirdim, bir neçә gündән sonra ona növbәti kitabımı baғışlayanda dedi: «Fәxrәddin, sәni «Türkologiya» jurnalının redaksiya şurasına daxil etmişik». Sevincimin hәddi-hüdudu yox idi. Demәli, bu böyük alim mәnim yaradıcılıғımı izlәyirmış. .

Aғamusa müәllim çox lәyaqәtli, alim etikasını gözlәyән, mehriban vә alicәнab insandır. Bildiklerini әtrafdakılarla bölüşmәyә hәmişә hazır olan bu böyük insan ömrünün ahıl çağında da yorulmadan xalqımızın yolunda çalısr, «Orfoqrafiya lüğәti»mizin yeni tәkmillәmiş nәşrini çapa hazırlayır, «Seçilmiş әsәrlәri»nin ikicildliyini tamamlayaraq nәşriyata tәqdim edib.

Aғamusa müәllim nәdән yazırsa-yazsın, o hәр yerdә yenilikçidir, novatordur, dilimizi vә dilçiliyimizi yüksәk zirvәlәрә daşıyan zәhmәtkeş sadә bir alimdir. Ömrünün bu çağında ona uğurlar dilәyәрәk can saғlıғı arzulamaqla bu kiçik yazını burada tamamlamaq istәyirәм. Daima yaşayıb yaradın, әziz vә hörmәtli Aғamusa müәllim!

A. Qara

DÄRİGER ŞENOL CADİK BAVRIMIZGA KEZİNDE QOLDAV KÖRSETKEN SAGAT AŞIMBAY OTBASINA EVROPA QAZAQTARI ATINAN MIÑ ALGIS

Evropa qazaqtarınıñ maqtanıstarınan biri mİYga operatsiya jasaytın belgili hirurg Şenol Cadik bolıp tabıladı. Onıñ dāriger bolıp jetilÜVinde qazaqtıñ belgili azamatl Sagat Aşimbay otbasınıñ eñbegi zor. Öytkeni 1991 jılı Sagat agamız Germaniyaga kelip ketedi. Mainzda Şenoldın ata-anasimen tanısadı. Keyin 1992 jılı I. dñnİYejüzilik qazaq qurılıtayına bargan Şenol Qazaqstanda meditsina fakultetinde oqUV üşin kömek surap Sagat Aşimbaydıñ üyine baradı. Biraq ol kisi bir jıl aldın dñnİYe salgan. Äytse de onıñ ayavlı jarı Şerbanu apay ogan kömek qolın sozadı. Söytip onıñ Almatıda oqUVga qabıldanUVına jāne bir jıl bilim alUVına jārдем beredi. Bir jıldan keyin Şenol Germaniyaga qaytıp oqUVın sonda jalgastırıp mıqtı hirurg bolıp şıғadı. Mine söytip Şenoldıñ bugün Evropa jane TürkİYA qazaqtarınıñ maqtanışına aynalUVında ŞerbanU apaydıñ eñbegi zor. Bul sonimen qatar tävelsiz Qazaqelinin arqası. Osılaysa Qazaqeli men dİYaspora bir bolsa, mıqtı azamattar köptep şıғadı. Jāne dİYaspora küşeyedi. Būgingi tañda Şenol Cadik Evropa qazaqtarına bilimimen paydasın tİYgizip otır. Evropadağı qazaq mādenİY ortalıqtarına kömegin tİYgizÜVde. Qazaqstannan Germaniyaga oqUVğa tūsken qazaq jastarına qamqorşı bolUVdA.ŞerbanUV apay sonimen qatar Nurotan PartİYasın basqarıp otırған Māvlen

Aşimbaydın da anası. Ol kisige Evropa jäne TürkİYa qazaqtarı atınan mıñ algıs. Ol kisi sonimen qatar köptep qabar ala almagan qurbısı jane Şenoldın anası JämİYla hanımğa köp sälem ayttı. Biz osı jerden ol kisiniñ sälemin JämİYla jeñgemizge jetkizip otırmız. Rahmet sizge Şerbanu apay siz atameken men dİYaspora arasında qanday baylanıs bolUV kerektigin, dİYasporanı qalay küşeytUVge bolatının söz ben emes, is pen körsetip berdiñiz. Aman bolınız. Deñsavlıgımız mıqtı, ömir jasıñız uzaq bolsın!

T. Sadıqov

MANAS

Çoñ ötügün qıysin de,
Çoñ buudan atın minsin de,
Bul qızıqtı körsün de,
Bul aşıma kelsin de
Bul qızıgım körbösö,
Bul aşıma kelbese,
Ceti asaba tuu alıp,
Ceti bölök col alıp,
Cer mayışqan qol alıp,
Quturğan cinin qağamın,
Qan Coloydu çabamın,
Üç qalayman salamın,
Cılıqsın emes, qalmaqtın
Üyürün tiyip alamın.

Q. Mandoki

Girmisga man Segertki

Bir zamanda bar eken, bir zamanda yoq eken, eski eski zamanlardan birinde bir girmisga man bir segirtki bar eken. Ekew de bir gun denizge tuskende kuslu bir boran koterilip girmisgani suwga komgen.

Buyur – buyuruq bulay bugaw bıyıl buyum tıy – tıyıl – tıyılıt suyılı.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы. – А., Арыс, 2007. – 410 б.

[2] Алдоңғарұлы Е. Әліппе түзету тақырыпты білімпаздар тобының қортыныдысы // Еңбекші қазақ. – 1924. – 27 шілде; Тюрякулов Н. Еще раз о новом алфавите // Советская степь. – 1927. – 1 марта.

[3] Смағұлова С.О. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы латын әліпбиіне көшу мәселесі тарихынан // Отан тарихы. – 2007. – № 1. – 121 б.

МРНТИ 16.21.35

Б.Қапалбек

«Мемлекеттік тілді дамыту институты» ЖШС директоры, филология
ғылымдарының кандидаты
Алматы, Қазақстан